

ПОВІДОМЛЕННЯ

Проблеми історії нового часу

А. І. ПАВКО (Київ)

Теоретико-методологічні засади дослідження діяльності політичних партій та організацій в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст.

Розробка нових теоретико-методологічних засад історичних досліджень є одним з найважливіших завдань сучасної української історичної науки, необхідною передумовою подолання її кризового стану та забезпечення дальшого поступу. Зауважимо, що під кризою в українській, як загалом і в світовій, історичній науці слід розуміти не застій чи регрес в її розвитку, а таку полярність теоретико-методологічних поглядів і підходів, які в багатьох аспектах порушують єдність корінної суті історичного пізнання¹. Одним з найбільш рельєфних виявів цього є проблеми, що стосуються її методології, основних категорій і сутності базових наукових понять. Сьогодні особливо помітна криза марксистської парадигми, яка тривалий час була єдиною дозволеною методологією історії в СРСР та Україні, що виключало можливість творчої розробки соціологічної теорії марксизму з урахуванням загального розвитку філософії історії².

Так, українська історична наука в цілому переживає важкий час. Але на окремих її напрямках спостерігаються серйозні успіхи. І сама “криза” не є статичним явищем, бо має фази внутрішнього розвитку. Разом з тим сучасна вітчизняна історична наука нагадує флот без розпізнавального прапора. Методологічна невизначеність більшості творів засвідчує прикрий факт відсутності чітких наукових засад у авторів, апробованого методологічного інструментарію. У результаті з’являються праці, що у кращому разі човгають рейками, прокладеними ідеологами партапарату радянської доби, а в гіршому — линууть у вільне плавання з вітрилами, в які дмуть вітри кон’юнктури³.

Дослідження політичної історії України вимагає нестандартних, творчих підходів. Безоглядна орієнтація на концепції західних вчених може виявитися не тільки неефективною в наших умовах, але й шкідливою, оскільки гальмуватиме пошук і вироблення власних методологічних прийомів і засад, адекватних історичній конкретиці. Іншу небезпеку становлять спроби консервації закамфльованої віджилої марксистсько-ленінської методології.

Нагальність завдання, пов’язаного з удосконаленням теоретико-методологічного інструментарію історичних досліджень, важливо, на наш погляд, в повній мірі усвідомити й науковцям-гуманітаріям, які вивчають партійно-політичну історію України кінця XIX — початку XX століття.

Потрібно зазначити, що за радянської доби історики вели активний пошук глобальних і універсальних законів соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку, пізнання і використання яких нібито було

можливим лише з позицій марксистської теорії. У такому контексті не залишалося місця для інших підходів. Спроби деяких вчених вийти за жорсткі рамки теоретико-методологічних постулатів марксизму рішуче відкидалися радянською суспільною наукою. Насамперед це стосувалося критичного ставлення до використання у процесі наукового пізнання відомих принципів партійності і класовості.

Не випадково, а цілком закономірно, що радянська історична наука, яка на озброєнні мала “найпередовішу методологію”, опинилася в тяжкому кризовому стані. Адже вона замовчувала одні історичні факти й акцентувала увагу на інших, вдавалася до прямих фальсифікацій. Нехтування принципами об’єктивності й історизму повною мірою відбилась і в наукових дослідженнях з політичної історії України на межі ХІХ—ХХ століть. Радянські вчені, які займалися цією проблематикою, бездоказово робили висновки про “контрреволюційний” буржуазно-націоналістичний характер діяльності українських партій, повне домінування у вітчизняному визвольному русі партії більшовиків і т. д. Це сталося, на нашу думку, в результаті того, що в радянській історичній науці відбувалися процеси універсалізації та догматизації, монополізації марксистського методу пізнання історичної істини, керівництво історичною наукою здійснювала комуністична партія, яка постійно втручалася в її сферу, коригувала напрями історичних досліджень та усувала альтернативні наукові школи, дослідницькі методи.

На нашу думку, необхідно відкинути принцип партійності як методологічний принцип історичних досліджень. Та чи інша соціально-класова позиція історика не повинна бути критерієм наукової істини та показником науковості. Сама по собі категорія “партійність” впливає з конституційного права людини на власну громадянську і політичну позицію.

Посилення методологічної кризи в радянській історичній науці зумовлювалося також самоізоляцією радянської історіографії (в тому числі української) від зарубіжної історіографії, що стримувало науковий пошук нових методів та шляхів пізнання історії.

Разом з тим не слід однозначно оцінювати творчий доробок українських істориків попередньої доби. Навіть у часи ідеологічного диктату деякі вчені жили і творили не лише в руслі канонів та ідей партійних постанов. Українською історіографією було накопичено значний документальний матеріал, в тому числі й по дореволюційному періоду історії України, написані оригінальні праці з суспільно-політичної проблематики. Серйозній науці притаманний внутрішній потяг до методологічного самовдосконалення. Навіть цензура не змогла його заглушити. Інша річ, що саме у цій сфері тоталітарна система дозволяла найменше варіацій, обмежуючи їх рамками. “Відібрати все хороше в досягнутому розумінні минулого”⁴ — саме так сформулював одне з важливих завдань сучасної української історіографії відомий вчений В. Сарбей.

Радянські історики зробили певний внесок у вивчення політичної історії України кінця ХІХ — початку ХХ ст., і було б щонайменше необачним відкидати з порога їх здобутки. Водночас це не виключає необхідності постійного переосмислення, критичної оцінки їх праць, полеміки з приводу тих чи інших читань.

Перші кроки по виходу історичної науки з глибокої і зтяжної кризи виявилися значно складнішими, ніж це здавалося на перший погляд.

Звільнення науки від домінуючого впливу марксистсько-ленінської ідеології, заміна притаманної їй парадигми класового підходу на історико-романтичні, національно-імперичні пошуки не забезпечили якісних змін у методології історичних досліджень. Дослідницький процес у вітчиз-

няній історичній науці поки що не увійшов у русло загальноєвропейської історіографії.

Не справдилися також надії, зазначає академік НАН України В. Смолий, на наше наближення до загальноосвітніх наукових цінностей через посередництво істориків діаспори. Більше того, поглиблене знайомство з ними виявило обмеженість бази і законсервованість (десь наприкінці ХІХ ст.) інструментарію досліджень, методологічних та теоретичних підходів у їхніх основних працях⁵.

Однією з головних умов вироблення нових теоретичних і методологічних підходів до вивчення актуальних проблем історії України, в тому числі її політичних аспектів, є відмова від будь-яких наукових претензій на створення єдиних універсальних методологічних засад історичного пізнання. Це зумовлено насамперед невичерпністю властивостей і рис суспільно-історичного розвитку, що робить неможливим розробку будь-яких всеохоплюючих теорій. Варто також, на наш погляд, прислухатися до авторитетної думки відомого російського історика, академіка РАН І. Ковальченка про те, що будь-яка наукова теорія, котра базується на аналізі і узагальненні історичної дійсності, має певне раціональне зерно і, таким чином, робить певний внесок у розвиток суспільно-наукової думки⁶.

Історикам варто, на наш погляд, взяти на озброєння марксистське розуміння історії, яке виходить з багатоваріантності історичного процесу, його суперечливості. При цьому різні можливості вибору тих чи інших суспільних альтернатив соціальними групами, політичними партіями закладені саме в історичній дійсності.

На думку П. Волобуєва, історик повинен бачити весь спектр історичних можливостей, фіксуючи свою увагу не тільки на тих, які реалізовані, але й на можливостях, що не здійснилися. При цьому він повинен пояснити, чому були не використані історичні шанси їх здійснення⁷.

Історія пропонує і зобов'язує окремих людей, соціальні групи, політичні організації робити вибір із цілої множини можливостей, варіантів, альтернатив. Відомий німецький філософ К. Ясперс у своїй праці "Смисл і призначення історії" вказує: "Ми переконались: історія незавершена, вона ховає в собі безкінечні можливості; будь-яка концепція пізнаваного історичного цілого руйнується, нові факти відкривають в минулому не помічену нами раніше істину. Те, що раніше відпадало як нездійсненне, набуває першорядного значення. Завершення історії здається нам неможливим..."⁸. Саме однією з актуальних і не розроблених теоретико-методологічних проблем історичної науки є аналіз альтернативних варіантів у розвитку людського суспільства, коли моделювання того, "що не було" в історії світової цивілізації, дає можливість розкрити її "білі плями", з'ясувати багатоваріантний і нелінійний характер історичного процесу. Історична альтернатива — це об'єктивно існуюча тенденція суспільного розвитку в умовах життя суспільства, що містять можливості певної історичної дії. Кожна така тенденція складається з об'єктивних (матеріальних) і суб'єктивних (соціальні сили, політичні партії, соціально-психологічний клімат у суспільстві, ментальність, психологія різних верств населення) факторів. Їх взаємодія і визначає ймовірність реалізації тієї чи іншої альтернативи⁹.

Усвідомлення альтернативного підходу як одного із методологічних принципів історичних досліджень дозволить вченим більш глибоко розв'язувати і конкретно-наукові проблеми, розкривати суть явищ і процесів об'єктивної історичної реальності. Для історика альтернативна, а, особливо, політична історія має бути теж предметом досліджень.

Творче використання в науковому пошуку принципів багатоваріантності, альтернативності суспільних процесів є важливим підґрунтям пере-

ходу від догматичного гносеологічного монізму (в будь-яких проявах) до пізнавального плюралізму. Варто підкреслити, що дійсно науковий пізнавальний плюралізм нічого спільного не має з абсолютизацією права вченого інтерпретувати хід історичного розвитку згідно з власними суб'єктивними уявленнями, як нерідко стверджували і стверджують деякі дослідники в зв'язку з пошуками нових підходів до пізнання минулого.

Отже, враховуючи, що реальний історичний процес є досить багатограним і різнобічним, для його глибокого розуміння і адекватного відтворення важливо синтезувати філософсько-історичні і теоретико-методологічні підходи до вивчення як вітчизняної, так і зарубіжної історії, а не механічно відкидати одні з них і замінювати іншими, переважно суб'єктивно-ідеалістичними¹⁰. Більшість дослідників, наприклад, вважає, що методологія К. Маркса потребує удосконалення і оновлення, звільнення від застарілих догм, доктрин та ідеологізації¹¹.

Потрібно підкреслити, що на сучасному етапі в історичних працях все частіше проводиться цілком слушна думка про необхідність комплексного інтегрального підходу до об'єкта дослідження. Так, академік І. Ковальченко вважає, що історичний процес потрібно розглядати як єдність об'єктивного і суб'єктивного, можливого і дійсного, закономірного і випадкового, загального і єдиного, соціального, етнічного та індивідуального¹². На хід та напрям історичного процесу впливають різні фактори — соціально-економічні, суспільно-політичні, ідеологічні.

При дослідженні вузлових питань політичної історії України кінця XIX — початку XX ст. варто, на наш погляд, використовувати саме системний, конвергентний підхід, який передбачає вивчення симбіозу різнобічних впливів на виникнення, генезу, діяльність політичних партій та організацій в Україні у зазначений період.

Сучасний рівень досліджень історії політичних партій України дає можливість підійти до проблеми комплексно, розглядати діяльність партій як взаємопов'язану систему в широкому історичному контексті.

Отже, аналіз спектру партійно-політичних угруповань України на зламі XIX—XX ст. з позицій багатоваріантності та альтернативності, комплексного інтегрального підходу відповідає принципам новітньої методології історичних досліджень, застосування яких відкриває можливості об'єктивного, глибокого висвітлення суті політичних явищ та процесів тогочасної української дійсності.

Важливе значення для відтворення правдивої картини політичних подій та політичних процесів в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст. мають такі фундаментальні методологічні принципи, як принципи об'єктивності та історизму.

Наукова об'єктивність у вивченні партійно-політичної проблематики означає: висвітлення українських партій не тільки під кутом політичної історії, але й в контексті соціально-економічних, національно-політичних процесів, виключення особистих симпатій до окремих партій і особливо до їх лідерів, розкриття дійсної ролі партій в історії України. Об'єктивність вимагає подолання класового суб'єктивізму, характерного для радянської історіографії. Конкретний аналіз загального і особливого в історії національних українських партій також не в останню чергу пов'язаний з досягненням об'єктивності. Застосування принципу об'єктивності має вирішальне значення у з'ясуванні закономірностей виникнення, діяльності і зникнення з політичної арени кожної з українських партій. При цьому потрібно мати на увазі, що така мета раніше визначалась "актуальністю теми" і мала певні негативні наслідки.

Принцип історизму націлює дослідника на конкретно-історичний підхід до суспільно-політичних процесів, на послідовне викладення історико-політичного матеріалу. В пізнавальному плані історизм виступає як засіб вивчення явищ у їхньому виникненні та розвитку, а також у зв'язку з конкретними умовами. Разом з тим цей спосіб втілює у собі вимогу пізнання кількісних та якісних параметрів історичних явищ, з'ясування їх як загальних, так і особливих рис. Принцип історизму вимагає дослідження не окремих фактів або періодів життя і діяльності партій, а всієї їх сукупності, у зв'язку з іншими явищами і конкретним досвідом історії. Історизм дає можливість розглянути історію українських партій в їх генезі, розвитку, тісному взаємозв'язку. Історичний підхід до історії політичних партій зумовлює їх адекватний аналіз у конкретно-історичних умовах України.

Разом з тим потрібно пам'ятати, що будь-яке втручання в історичний процес є насильством над історією. На думку відомого історіософа М. Тартаковського, "найбільш об'єктивний історик, який добросовісно прикрашає списаними листками розлоге хронологічне дерево, винен в головному: у відборі подій і в результаті цього — в їх суб'єктивній оцінці"¹³. Це повною мірою стосується й історичної реконструкції політичних подій та явищ минулого.

Принцип історизму має особливе значення для вивчення політичних партій, які діяли в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст. Його застосування вимагає глибокого аналізу таких аспектів: чому і під впливом яких обставин та чи інша партія виникла, що вона являла собою в період формування, чому і в якому напрямку відбувалися в ній еволюційні процеси, як змінювались її програмні засади, політика, тактика, якою вона була в момент зникнення з політичної арени. Все це, разом узятє, і означає конкретно-історичний підхід до вивчення політичних партій.

Ігнорування ж історичного ставлення до суспільно-політичних питань позбавляє дослідника можливості вірно інтерпретувати суть досліджуваних подій, явищ, породжує ілюстративність, фактографію та інші хиби¹⁴.

Потрібно підкреслити, що принципи історизму й об'єктивності в даному випадку відображають істотні, глибинні зв'язки реальної минулої української політичної дійсності й взаємодоповнюють один одного в процесі наукового пошуку. Історизм є важливою методологічною віссю системи дослідницького процесу, яка поєднує в собі як історичні факти, так і їх концептуальне, теоретико-методологічне осмислення. Історизм і об'єктивність дають можливість відмовитися від таких постулатів радянської історіографії при характеристиці партій, як "банкрутство", "крах" та інших подібних визначень. Висунення на передній план двох загальнометодологічних принципів — об'єктивності та історизму сприяє ефектному застосуванню і конкретних методів пізнання історії політичних партій України кінця XIX — початку XX століття.

Порівняльно-історичний метод дає можливість з'ясувати загальні закономірності та специфічні риси діяльності політичних партій та організацій в зазначений період. Цей метод допомагає зрозуміти суть та причину політичного явища, його місце в ланцюгу інших явищ, пов'язаних з ним.

Використання проблемно-хронологічного методу спрямовано на розгляд політичних подій в часовій послідовності, в русі та історичних змінах.

Синхронний метод передбачає вивчення діяльності партій та організацій в Україні на межі XIX—XX ст. в її різних регіонах одночасно.

Корисним в дослідницькому процесі є також застосування методу періодизації (діахронний метод), в якому особливо виразно простежується специфіка партійно-політичної проблематики. Застосування методу пері-

одизації надає можливість досліджувати політичні процеси та явища минулого в конкретних історичних умовах з врахуванням їх змін та розвитку, загальних та особливих рис політичного життя.

Високий теоретико-методологічний рівень досліджень партійно-політичних утворень кінця XIX — початку XX ст. визначається також постійним науковим пошуком концептуальних історико-політичних ідей, розробкою та удосконаленням термінологічно-категоріального апарату. З методологічної точки зору принципово важливо насамперед провести чіткий вододіл між термінологічними поняттями “політична партія” та “політична організація”. Тим більше, що в літературі ці відмінності належною мірою не аналізувались і не висвітлювались. Зазначимо, що в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст. в ролі політичних організацій виступали політичні групи, товариства, спілки, громади тощо. Ці утворення нерідко називали себе партіями, проте насправді були гуртковими структурами з програмними та статутними елементами.

Термін “політична партія” на протязі багатьох десятиліть його активного використання в науковій суспільно-політичній думці зазнав відповідної трансформації з точки зору його змісту.

Суть зазначеного терміну намагалися розкрити російські дослідники вже на початку XX ст. Зокрема, в праці Ю. Гамбарова можна зустріти таке визначення політичної партії: “Політичні партії — це вільні суспільні групи, які утворюються всередині правової держави для спільних політичних дій на ґрунті загальних для всіх об’єднаних індивідуумів інтересів та ідей”¹⁵. Один з лідерів російської соціал-демократії Л. Мартов розглядав партію як “союз людей-одномудців, що ставлять перед собою однакові цілі і намагаються об’єднати свої зусилля для погодженої діяльності в державному житті”¹⁶.

В радянській історіографії загальноприйнятим було визначення партії як політичної організації, що стояла на захисті інтересів певного суспільного класу чи його верстви, як вищої форми класової організації. При цьому наголошувалося, що виникнення партії було показником зрілості класу, що партія об’єднувала його найбільш активних представників і керувала ними в досягненні поставлених цілей та ідеалів. Одне з таких типових визначень партії, котрі досить поширеними були в радянській історичній науці, запропонував відомий дослідник історії непролетарських партій Росії Л. Спірін. “Під політичною партією, — підкреслював він, — потрібно розуміти відповідним чином оформлену організацію найбільш активної частини того чи іншого класу (або соціального прошарку), яка своєю метою вважає проведення політичної боротьби за інтереси даного класу (прошарку) і повно та послідовно їх висловлює та захищає”¹⁷.

До речі, це визначення з відповідними модифікаціями використовується в новітній історичній літературі. Так, український історик Р. Ветров в одній з своїх праць вказує, що під поняттям “політична партія” розуміється організація найбільш активної частини того чи іншого класу або соціальних верств та прошарків, які мають своєю метою ведення політичної боротьби за інтереси свого класу або верстви”¹⁸.

Потрібно підкреслити, що у вітчизняній та зарубіжній політології існує досить значна кількість визначень політичної партії. Досить поширеним є, зокрема, ліберальний варіант тлумачення суті партії як виразниці суспільного ідеалу, що поділяє та чи інша група людей. Так, французький політолог Жан Луї Кермонн вважає, що партії — це “організовані політичні сили, які об’єднують громадян однієї політичної тенденції для мобілізації думки з певної кількості цілей або для орієнтації влади на досягнення цих вимог”¹⁹.

У сучасній суспільно-політичній літературі використовується також детерміноване марксистське визначення партії як представниці інтересів певного класу. Альтернативним підходом до розуміння партії як матеріалізованого в певній політичній організації людського ідеалу або класового інтересу є спроби вчених побачити в ній структуру з специфічним механізмом функціонування і зв'язками з населенням, з особливостями досягнення своїх цілей. Одним з виявів такого підходу можна вважати запропоноване авторським колективом підручника “Політологія: історія та методологія” визначення партії як політичного явища. Партія, на думку київських дослідників, — це організована група однодумців, котра представляє інтереси частини народу і має мету їх реалізувати шляхом завоювання державної влади або участі в її здійсненні²⁰. Таке визначення політичної партії дає змогу зрозуміти і суть тих партійних угруповань, що виникли і діяли на політичній арені України в кінці ХІХ — на початку ХХ століття.

Унікаючи зіставлення різних підходів науковців стосовно змістовного наповнення терміну “політична партія”, виділимо ті критерії, які, з нашої точки зору, є визначальними для розуміння суті партійних утворень. Це — наявність організації, ідеологічний характер, ідейна спільність інтересів великих соціальних груп, боротьба за політичну владу. Відомий американський політолог Дж. Ла Поламбара зазначав: “Будь-яка партія, по-перше, є носієм ідеології або, принаймні, відбиває конкретну орієнтацію, бачення світу людини, по-друге, вона є організацією, тобто відносно тривалим у часі об'єднанням людей; по-третє, партія ставить за мету завоювання влади; по-четверте, партія прагне забезпечити собі підтримку народу”²¹. Виходячи з даного визначення, потрібно підкреслити, що кожна повноцінна партія виступає на політичній арені не як аморфне утворення, а власне як організація, що об'єднує у своїх рядах певну сукупність членів, структурована по горизонталі та вертикалі і є довготривалим, а не тимчасовим об'єднанням.

Варто також наголосити на характерних властивостях партії: спільність мети її членів, соціальна база, стабільність складу, загальна ідеологія, стала організація, наявність основоположних документів — програми (програмної заяви), статуту, рішень первинних органів та виступів партійних лідерів. Специфічні риси кожної партії виявляються в її політичній поведінці (стратегія і тактика), організаційних принципах і нормах партійного життя, стилі та методах діяльності²².

Сутність партії найбільш рельєфно видно з її основних функцій:

- виявлення, формування та обґрунтування інтересів великих суспільних груп, визначення цілей і завдань, принципів, засобів і їх досягнення;
- формування громадської думки, вплив на неї з метою залучення на свій бік якомога більшого числа прихильників;
- боротьба за державну владу на всіх рівнях, за можливість впливати на неї;
- участь у всіх формах державної влади, в розробленні та здійсненні внутрішнього й зовнішньополітичного курсу;
- політичне виховання частини або всього суспільства²³.

Враховуючи сутність і зміст поняття “політична партія” в історичному та сучасному вимірах, його генезис, основні критерії, характерні властивості та найважливіші функції партійних утворень, важливо з'ясувати відмінність між партіями та громадсько-політичними організаціями. Принципова різниця полягає в тому, що політичні організації порівняно з політичними партіями мають на меті лише вироблення, обговорення та поширення ідеологічних положень. Політична ж партія не лише розробляє і

поширює певну ідеологію, але є тією організацією, яка спрямовує усі свої зусилля та ресурси на втілення цієї ідеології у життя. До того ж партія має на меті завоювання політичної влади, а не лише поширення певних ідеологічних конструкцій²⁴. Потрібно підкреслити, що саме прагнення до державної влади є головною ознакою політичної партії. Обмеження своїх завдань робить організацію не партією, а лише громадським об'єднанням.

На відміну від політичних організацій, кожна партія має власну програму, котра декларує мету боротьби і засоби її досягнення, має свій статут, який фіксує принципи побудови партії, права і обов'язки її членів, функції та ієрархію внутрішньопартійних структур. Важливими складовими кожної партії є її ідеологічна єдність, розгалужена організаційна мережа, наявність керівного центру, друкованого органу.

Оскільки в науковому дослідженні з політичної історії України важливо не тільки ґрунтовно висвітлити процеси становлення, генези, діяльності українських партій та організацій кінця XIX — початку XX ст., але й з'ясувати загальне та особливе у функціонуванні партійно-політичних систем Наддніпрянщини та Наддністрянщини, то цілком закономірно виникає потреба уточнити суть і цієї історико-політичної категорії.

Під партійними системами російські дослідники розуміють стабільні, тривалі зв'язки партій між собою, а також з іншими державними і суспільними інститутами²⁵. За визначенням відомого зарубіжного політолога А. Боднара, партійна система — це об'єднання взаємозалежних партій, які прагнуть до завоювання, утримання та здійснення влади²⁶. Це твердження хоч і не є універсальним, проте може стати методологічним ключем до розуміння суті, змісту, структури новітніх партійно-політичних систем, які виникли і функціонували в Східній Галичині та в Наддніпрянщині наприкінці XIX — на початку XX ст. Варто підкреслити, що то були динамічні системи, основні елементи яких становили партії, котрі еволюціонували. Їх боротьба, взаємодія створювала відношення системи. Життєдіяльність сукупності українських партій давала результати, на які нездатна жодна партія самотійно. Це найважливіші характеристики будь-якої системи²⁷.

У структурному відношенні партійно-політичні системи Наддніпрянщини та Наддністрянщини кінця XIX — початку XX ст. увібрали в себе як українські, так й інонаціональні угруповання. В ролі інонаціональних партійно-політичних утворень виступали російські та польські політичні партії і організації. Ця специфіка структури партійно-політичних систем віддзеркалювала дуалізм партійно-політичного життя як наддніпрянських, так і галицьких українців. З нашої точки зору, партійно-політичні системи, котрі виникли на загальноукраїнському просторі на межі XIX—XX ст., — це сукупність національних та інонаціональних угруповань, що в модерністську добу шляхом політичної боротьби та співробітництва намагалися реалізувати власні програмні положення.

Необхідно також відрізнити термінологічне поняття “партійно-політична система” від терміну “багатопартійність”. Під багатопартійністю потрібно розуміти лише функціонування в країні декількох політичних партій, а не їх взаємодію²⁸.

Суттєвого уточнення та методологічного переосмислення вимагає також ціла низка інших понять у контексті партійно-політичних досліджень: капіталістична доба, більшовизм, меншовизм, лібералізм, соціал-демократизм, український націоналізм тощо. Довгий час зазначені терміни несли більш ідеологічне, ніж науково-пізнавальне навантаження. Зауважимо, що критична переоцінка термінологічних понять набуває методологічного спрямування, оскільки продукування “нової мови” істо-

ричної науки має спричинити радикальний злам застарілих концептуальних стереотипів.

Разом з тим вірне, з позицій оновленої методології розуміння зазначених понять має важливе значення для розкриття еволюційних процесів у середовищі партійних угруповань України кінця XIX — початку XX ст. Наукового переосмислення, вичерпного аналізу вимагає, зокрема, таке складне суспільно-історичне явище, як український націоналізм.

До речі, поняття “український буржуазний націоналізм” ввели українські соціал-демократи, започаткувавши ідеологізацію терміну. З початку XX ст. в політичній свідомості української інтелігенції закарбувалося розуміння “українського націоналізму” як радикальної ідеологічної течії політичного руху з виразними елементами національної винятковості і ксенофобії.

Протягом багатьох десятиліть термін “український націоналізм” вживався в радянській гуманітарній науці переважно в образливому контексті та ще й з додатком “буржуазний”. Згідно з догматичною інтерпретацією поняття “український буржуазний націоналізм” включало будь-які прояви національної свідомості, культури, ідеологічні чи політичні спрямування, що не збігалися з державною ідеологією у національному питанні і могли загрожувати її пануванню або стати основою для сепаратистських тенденцій²⁹.

Націоналізм як невід’ємний і головний атрибут не лише українського, а й усіх європейських визвольних рухів, в марксистському тлумаченні набував негативного забарвлення і вважався історично-реакційним явищем. Його пов’язували з діяльністю “непролетарських”, за термінологією більшовицьких ідеологів, партій та організацій, на яких навішували ярлик “буржуазно-націоналістичних” і виводили за рамки наукового аналізу.

В результаті радянська офіційна наука вела невгамовну боротьбу з ідеологією “українського буржуазного націоналізму”, викривала “націоналістичну”, “контрреволюційну” діяльність самостійницьких та ліберальних партійно-політичних угруповань, які функціонували в Наддніпрянщині на початку XX ст. Разом з тим ще в радянську добу дослідники зарубіжної діаспори намагалися з наукових позицій тлумачити суть терміну “український націоналізм”. Так, М. Кушнір в одній з статей, опублікованих на сторінках журналу “Визвольний шлях”, стверджував, що “націоналізм означає змагання за найсуттєвіші духовні й фізичні якості народу, щоб забезпечити йому тривалий розвиток, скріпити основи його суспільного буття, зберегти і розгорнути цивілізаційний поступ людини, органічно пов’язаний із нацією”³⁰.

Відкидаючи ідеологізований підхід до поняття “український націоналізм”, вітчизняний дослідник Г. Касьянов запропонував таке його загальне визначення: український націоналізм — це світогляд, центральним елементом якого є визнання незаперечності, природності права на існування та легітимності націй загалом і української нації зокрема³¹. На думку Г. Касьянова, український націоналізм варто розглядати і розуміти як цілісний історичний феномен одночасно в різних площинах:

- 1) як явище соціально-психологічне;
- 2) як світогляд;
- 3) як специфічну ідеологію і політичний рух³².

Враховання таких методологічних аспектів дало б змогу позбавитися термінологічної плутанини та ідеологічних упереджень стосовно інтерпретації суті даного поняття.

Теоретико-методологічні засади наукових досліджень з партійно-політичної проблематики органічно пов’язані з питанням про типологію та

класифікацію політичних партій України кінця XIX — початку XX століття.

На основі вивчення значного масиву історичних матеріалів з політичної історії України й Росії зазначеного періоду є підстави стверджувати, що перші спроби класифікації російських партій, діяльність яких поширювалася на Україну, належить не лідеру соціал-демократів В. І. Леніну, а іншим суспільно-політичним діячам та дослідникам.

Так, Ю. Стеклов, керуючись соціально-класовим критерієм, виділив три основні групи партій, які діяли на початку XX ст. на політичній арені Росії: 1) консервативна або реакційна; 2) ліберальна; 3) соціалістична³³. Г. Славін, аналізуючи основні російські партії напередодні виборів до I Державної Думи, відніс їх до чотирьох політичних груп: 1) права; 2) центр; 3) поміркована ліва; 4) ліворадикальна ліва³⁴. Лідер меншовиків Л. Мартов поділив політичні партії Росії на 4 типи: 1) праві, реакційно-консервативні; 2) помірковано-консервативні; 3) ліберально-демократичні; 4) революційні³⁵.

Вперше систематизований і аналітичний огляд національних партій Росії зроблено в 3-му томі (книга 5) меншовицького видання “Общественное движение в России в начале XX века” (СПб., 1914). Ця узагальнююча праця була написана з марксистських позицій і ґрунтувалася на класовому підході до оцінки політичних партій. Останні, в тому числі і українські, в присвяченому їм нарисі К. Залевського класифікувалися згідно з ідейно-класовими критеріями: соціалістичні, буржуазні і реакційні³⁶.

Проте у радянській історичній та філософській літературі домінувала саме схема класифікації політичних партій дореволюційної Росії, розроблена В. І. Леніним. У своїх працях “Спроба класифікації російських партій”, “Політичні партії в Росії”, “Політичні партії за 5 років третьої Думи” лідер більшовиків провів типологію партійних утворень відповідно до їх класової спрямованості. Розглядаючи партії від правих до лівих за “класовою природою”, В. І. Ленін виділив такі основні їх групи: реакційно-буржуазні, ліберально-буржуазні, дрібнобуржуазні, селянські, пролетарські³⁷.

Сутність ленінської класифікації полягає в тому, що політичні партії поділяються на типи, які відповідають основним класам суспільства, особливостям структури самих класів. Саме на підставі аналізу класової структури російського суспільства, програм і політики різних партій В. І. Ленін виділив п'ять основних їх типів: 1) чорносотенці; 2) октябристи; 3) кадети; 4) трудовики; 5) соціал-демократи³⁸. Обґрунтованість такого поділу партійних угруповань була підтверджена історичним досвідом визвольного руху в Росії на початку XX століття.

Саме ленінська методологія класифікації російських політичних партій лягла в основу схем партійної типології, які були розроблені з певними змінами радянськими істориками. Так, в колективній монографії “Непролетарские партии России. Урок истории” (М., 1984) виділено 4 групи російських партій: а) поміщицькі; б) буржуазні; в) дрібнобуржуазні; г) пролетарські³⁹. Український радянський історик П. Шморгун за класовою ознакою виділив такі типи політичних партій, які діяли в Україні на початку XX ст.: пролетарські, дрібнобуржуазні, буржуазні і поміщицько-монархічні⁴⁰.

За наявністю, безперечно, раціональних думок у концептуальних положеннях В. І. Леніна щодо аналізу програм, ідеології і політики російських партій, потрібно відверто сказати, що класовий критерій, покладений в основу класифікації політичних партій Росії, має в ленінській інтерпретації гіпертрофований характер, оскільки партійно-політична система су-

спільства, її суб'єкти оцінювалися виключно з позицій робітничого класу. Проте до кожного запропонованого суспільно-політичними діями варіанта класифікації партій потрібно підходити з конкретно-історичних позицій.

Використання класового критерію доречно в роки революційних піднесенень, коли відбувається поляризація великих політичних таборів і соціальні спільноти усвідомлюють свої групові інтереси. Тому свого часу ленінська класифікація хоч і була пристосована до завдань політичної боротьби робітничого класу та його партії, все ж витіснила інші альтернативні типологічні схеми.

З нашої точки зору, класифікація політичних партій, які діяли в Україні на початку ХХ ст., за класовою ознакою є одним з можливих, а не найістотнішим принципом типології партійних утворень.

Одними з перших проблему розробки нових методологічних принципів в класифікації політичних партій висунули російські історики В. Шелохаєв та О. Волобуєв. Вони запропонували доповнити традиційні принципи такої класифікації, яка базувалася на класовому підході, більш загальним критерієм шляхів суспільного розвитку, зокрема їхнім ставленням до існуючого політичного режиму і т. д.⁴¹

Сучасні російські історики, виходячи з того, що ідеологія є базовою системою цінностей партії, однією з основних її характеристик, запропонували альтернативні варіанти класифікації партійних угруповань у Росії початку ХХ ст. Так, авторський колектив видання "Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия". (М., 1996) поділив російські партії на три табори: консервативний, ліберальний і соціалістичний, а українські партії Наддніпрянщини — на ліберальний та соціалістичний⁴². Модифікований варіант класифікації російських партій початку ХХ ст. за політико-ідеологічними критеріями належить авторам підручника "История политических партий России" (М., 1984). Схема їх класифікації російських партійно-політичних утворень Росії має такий вигляд: 1) соціал-демократичні (більшовики та меншовики); 2) неонародницькі (соціалісти-революціонери, народні соціалісти, анархісти); 3) ліберально-буржуазні та правобуржуазні (кадети, прогресисти, октябристи); 4) консервативно-монархічні⁴³.

Як бачимо, російські історики відмовилися від єдиного принципу класифікації — класового (який мав, як відомо, вирішальне значення для В. І. Леніна), підкреслюючи, що важливими є і морально-етичний, географічний, національний. В запропонованій російськими дослідниками класифікації партійних угруповань враховувалася політична суть партій, їх цілі і завдання. При цьому фахівці-історики підкреслили, що кожен з окремих принципів при конкретному аналізі може виступити на передній план, а інші — мати допоміжне значення.

В збірнику "Программы политических партий России. Конец XIX — начало XX века" (М., 1995) прийнята така класифікація: партії соціалістичної орієнтації (в свою чергу вони поділені на соціал-демократичні і народницькі), ліберали, консерватори, монархісти. Ця класифікація повною мірою стосується національних політичних партій Росії. Очевидно, що критерієм такої класифікації є назви партій та їх політична "фізіономія".

З точки зору ідеологічних парадигм українські історики серед розмаїття політичних партій Росії виділяють такі групи: праві, ліберальні, революційно-демократичні, робітничі⁴⁴.

Незважаючи на певні відмінності в наведених вище схемах класифікації російських і українських політичних партій, спільним для них є те, що кожний партійно-політичний напрям має внутрішню складну диференці-

ацію. Так, ліберальні партії мали орієнтацію або помірковано-консервативну, як октябристи, або радикальну, як кадети. В ідеологічному блоці соціалістичних партій (есери, соціал-демократи) виразно виділялися партії і політичні групи помірковано-революційні (енеси, меншовики) і екстремістські (більшовики, есери-максималісти).

В основу сучасного наукового виваженого підходу до типології всіх політичних партій, які діяли на терені України в кінці XIX — на початку XX ст., на наш погляд, повинна бути покладена ідея про єдність та відмінність соціально-класового, цивілізаційного й загальнолюдського принципів. При подальшому вивченні проблем нової класифікації українських та російських політичних партій слід враховувати альтернативність суспільного розвитку України. Поняття багатоваріантності української політичної історії включає в себе не тільки соціалістичну альтернативу в марксистському та неонародницькому її розумінні, але й національно-радикальну, ліберальну, в різних їх трактуваннях.

З позицій новітньої методології класифікація політичних партій України може бути здійснена в різних площинах:

1) за соціальною базою та відповідною ідейно-політичною структурою (поміщицькі, буржуазні, дрібнобуржуазні, робітничі, селянські);

2) за ідеологічним критерієм (консервативні, ліберальні, народницькі, соціал-демократичні, марксистські);

3) за ставленням до ідеалу майбутнього суспільного ладу (монархічні, буржуазні, соціалістичні);

4) за позицією щодо існуючого державного ладу (в Росії та Австро-Угорщині) та відповідного політичного режиму (урядові, опозиційні, революційні).

Використовуючи такий критерій, можна запропонувати і дещо інший варіант класифікації політичних партій (реакційні, ліберальні, демократичні, революційні);

5) за юридичним статусом (легальні, нелегальні, напівлегальні);

6) за пріоритетом тактичних засобів для реалізації програмних завдань (конституційні, антиконституційні, ліворадикальні);

7) за політичним підходом до вирішення українського питання (великодержавницькі, автономістські, самостійницькі).

Разом з тим, враховуючи ту обставину, що критерії, покладені в основу класифікації політичних партій, взаємодоповнюють один одного, взаємопов'язані між собою, потрібно вказати на дещо умовний характер партійної типології.

Так, за ідеологією та світоглядними засадами українські політичні партії та організації Наддніпрянщини умовно можна поділити на три основні групи: 1) соціалістичні (Революційна українська партія, Українська соціалістична партія, Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська соціал-демократична партія, Спілька); 2) ліберальні (Загальна українська безпартійна організація, Українська демократична партія, Українська радикальна партія, Українська демократична радикальна партія, Товариство українських поступовців); 3) національно-радикальні (Братство тарасівців, Українська народна партія).

Стосовно політичних партій та організацій Східної Галичини ця типологічна схема буде мати такий вигляд: 1) соціалістичні (Русько-українська радикальна партія, Українська соціал-демократична партія (Галичина)); 2) ліберальні (Народна Рада, Українська національно-демократична партія); 3) консервативні (Католицький русько-народний союз, Християнсько-суспільна партія); 4) реакційні (Руська народна партія).

За соціально-політичною спрямованістю, стратегією і тактикою політичні партії Наддніпрянської України умовно можна поділити на три основні групи: 1) ліворадикальні; 2) ліберально-демократичні; 3) національно-радикальні.

В основу класифікації українських партій може бути покладене і їх ставлення до вирішення національного питання. Використовуючи цей типологічний критерій, можна виділити дві групи східноукраїнських партій:

1) які виступали за автономію України (УСДРП, Спілка, УДП, УРП, УДРП);

2) які відстоювали державну самостійність України (РУП, УНП).

В історичній та політичній літературі використовують і деякі формальні критерії для класифікації політичних партій та організацій, зокрема за їх назвами⁴⁵. Проте історичний досвід свідчить, що назви партій, їх програмні документи далеко не завжди відбивають їхню суть. Ще Ф. Енгельс вказував: “Назви дійсних політичних партій... ніколи цілком не відповідають їм, партія розвивається, назва залишається”⁴⁶.

У передмові до брошури Л. Мартова “Политические партии в России” (М., 1917) підкреслювалося, що про партії треба судити не за їх програмами, а за їх діями⁴⁷. Отже, характер конкретної партії слід оцінювати не за її назвою, заявами або виступами лідерів, а за політикою, яку вона проводить, за результатами її діяльності протягом усього часу існування.

У процесі дослідження вузлових питань партійно-політичної історії України кінця ХІХ — початку ХХ ст. важливо, на наш погляд, відкинути консервативно-догматичну схему: більшовики і буржуазні та дрібнобуржуазні партії. З позицій новітньої методології всі без винятку політичні партії України незалежно від їх політико-ідеологічної орієнтації потрібно розглядати як повноцінних учасників російського та українського визвольного руху, що мали реальний вплив на громадське життя Наддніпрянщини та Східної Галичини.

¹ К о в а л ь ч е н к о І. Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований. Заметки и размышления о новых подходах // Новая и новейшая история. — 1995. — № 1. — С. 3—33.

² Т а р а н Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Укр. іст. журн. — 1999. — № 1. — С. 85.

³ Р е е н т О. П. Корінні проблеми буття України у ХХ ст. і перспективи наукової розробки // Вісник Академії праці і соціальних відносин. — 2000. — № 1. — С. 201.

⁴ С а р б е й В. Очерки по методологии и историографии истории Украины (период капитализма). — К., 1989. — С. 5.

⁵ С м о л і й В. Українська історична наука на рубежі ХХІ ст.: проблеми пошуку нових теоретичних та методологічних підходів // Матеріали Всеукраїнської наради завідувачих кафедрами соціально-гуманітарних дисциплін, квітень 1997 р. — К., 1997. — С. 30.

⁶ К о в а л ь ч е н к о І. Д. Указ. соч. — С. 4—5.

⁷ Россия 1917 г.: Выбор исторического пути. — М., 1989. — С. 16—17.

⁸ Я с п е р с К. Смысл и назначение истории. — М., 1991. — С. 276—277.

⁹ У д о д О. Про історичну альтернативу як історичну проблему // Бористен. — 2000. — № 2. — С. 19.

¹⁰ Проблемы методологии истории // Новая и новейшая история. — 1993. — № 3. — С. 3—28.

¹¹ С е в а с т ь я н о в Г. Методологические поиски в современной исторической науке // Там же. — 1996. — № 3. — С. 75.

¹² К о в а л ь ч е н к о І. Д. Указ. соч. — С. 5—22.

¹³ Т а р т а к о в с к и й М. Историософия. Мировая история как эксперимент и загадка. — М., 1993. — С. 30.

¹⁴ С а н ц е в и ч А. Методика исторического исследования. — К., 1990. — С. 30.

- ¹⁵ Г а м б а р о в Ю. Политические партии в их прошлом и настоящем. 2-е изд. — СПб., 1905. — С. 1.
- ¹⁶ М а р т о в Л. Политические партии в России. 2-е изд. — М., 1917. — С. 3.
- ¹⁷ С п и р и н Л. Некоторые теоретические и методологические проблемы изучения непролетарских партий России. 1917—1922 гг. Сборник научных трудов. — Ч. 1. — М., 1977. — С. 3.
- ¹⁸ В е т р о в Р. Політичні партії України на початку ХХ століття (1900—1925 рр.) — Дніпродзержинськ, 1997. — С. 9.
- ¹⁹ Г е л е й С., Р у т а р Р. Основи політології. Лекції для студентів негуманітарних вузів. — Львів, 1997. — С. 125.
- ²⁰ Політологія: історія та методологія. — К., 2000. — С. 320.
- ²¹ Там же.
- ²² Л и т в и н В. М. Політична партія: поняття і генезис // Наукові праці з питань політичної історії. Вип. 173. — К., 1992. — С. 31.
- ²³ Політологія: історія та методологія. — С. 321—322.
- ²⁴ Основи політичної науки. Ч. 2. Політичні процеси, системи та інститути. — Львів, 1997. — С. 232.
- ²⁵ Ж у р а в л е в а Л. Политические партии и партийные системы // Социально-политический журнал. — 1996. — № 3. — С. 70.
- ²⁶ Політологія: історія та методологія. — С. 325.
- ²⁷ К а л м а к а н І., Б р и н д а к О. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ столітті. Дослідження. — Одеса, 1997. — С. 4.
- ²⁸ К истории политических партий России // Вопр. истории КПСС. — 1991. — № 5. — С. 156.
- ²⁹ Є в д о к и м е н к о В. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму. — К., 1968; Р и м а р е н к о Ю. Український буржуазний націоналізм — ворог інтернаціонального єднання трудящих. — К., 1970.
- ³⁰ К у ш н і р М. Український націоналізм — джерело історіотворчої свідомості // Визвольний шлях. — Кн. 11—12. — 1974. — С. 1076.
- ³¹ К а с ь я н о в Г. В. Теорії нації та націоналізму. Монографія. — К., 1999. — С. 307.
- ³² К а с ь я н о в Г. В. Український націоналізм: проблема наукового переосмислення // Укр. іст. журн. — 1998. — № 2. — С. 42.
- ³³ С т е к л о в Ю. Политические партии (Их организация, состав, сила и деятельность) — СПб, 1905. — С. 11.
- ³⁴ С л а в и н Г. Главные политические партии в России. — СПб., 1905. — С. 3—4.
- ³⁵ М а р т о в Л. Политические партии в России. Изд. 2-е. — М., 1917. — С. 3—32.
- ³⁶ З а л е в с к и й К. Национальные партии в России // Общественное движение в России в начале XX-го века. — Т. 3. — Кн. 5. — СПб., 1914. — С. 227—346.
- ³⁷ Л е н і н В. І. Спроба класифікації російських політичних партій // Повне збір. тв. — Т. 14. — С. 19—25; й о г о ж. Політичні партії за 5 років Третьої Думи // Там же. — Т. 21. — С. 160—165; й о г о ж. Політичні партії в Росії // Там же. — Т. 21. — С. 262—273.
- ³⁸ К о з и ц ь к и й М., К у р а с Л. Методологія ленінської класифікації політичних партій Росії // Наукові праці з питань політичної історії. Вип. 169. — К., 1991. — С. 5—6.
- ³⁹ Непролетарские партии России. Урок истории. — М., 1984. — С. 8
- ⁴⁰ Ш м о р г у н П. М. Політичні партії України на початку ХХ ст.: соціальний склад, чисельність, типологія // Наукові праці з питань політичної історії. Вип. 172. — К., 1992. — С. 24.
- ⁴¹ К истории политических партий России. — С. 157.
- ⁴² Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. — М., 1996. — С. 5.
- ⁴³ История политических партий России: Учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности “История”. — М., 1994. — С. 3.
- ⁴⁴ К а л м а к а н І., Б р и н д а к О. Назв. праця. — С. 32.
- ⁴⁵ Программные документы национальных политических партий и организаций России (конец XIX в. — 1917 г.). Сб. док. Вып. 1. — М., 1996.
- ⁴⁶ Е н г е л ь с Ф. Передмова до збірника “Статті на міжнародні теми з газети “Volkstraat” (1871—1875)” // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. — Т. 22. — С. 413.
- ⁴⁷ М а р т о в Л. Указ. соч. — С. 2.